

Toplumsal Dönüşümü Bir Köprü'nün Tarihi Üzerinden Okumak:

İvo Andriç ve *Drina Köprüsü*

Reading Social Transformation Through the History of a Bridge:

Ivo Andric and *the Bridge on The Drina*

Anıl VAREL*

Öz

İvo Andriç'in, 1961'de Nobel ödülüne layık görülen ve bir bölümünde Bosna'daki Osmanlı hâkimiyetinin de ele alındığı *Drina Köprüsü* isimli romanı, literatürde daha ziyade kimlik ve milliyetçilik meseleleri ekseninde tartışma konusu edilmektedir. Oysa bir açıdan bir tarih belgeseli niteliğinde olan bu eserin sosyal bilimcilere sunduğu malzeme, bundan çok daha fazlasını içermektedir. Nitekim pre-modern/pre-kapitalist toplumların modern/kapitalist toplumlara dönüşüm süreciyle ilgilenenler açısından roman, konuya dair literatürdeki kuramsal ve tarihsel çalışmalara paralel bir okumaya da olanak sağlamaktadır. Bu makalede, Andriç'in rehberliğinde, uygarlığın bilhassa XIX. yüzyılda ivmelenen ve kısa sürede tüm dünyaya sirayet eden bu büyük dönüşümünün (modern/kapitalist çağın doğuş sancılarının), belirli bir yerellikte; Bosna'daki Vişegrad kasabası özelinde nasıl yaşandığı incelenmektedir. Bu itibarla bu çalışma, 'bütün'ün (modern dönemde uygarlığın yaşadığı büyük dönüşümün) bilgisinin, 'parça'da (Vişegrad'ın yaşadığı dönüşümü betimleyen bir roman üzerinden) izlenme çabası olarak tarif edilebilir. Bu amaçla, uygarlıkların modernleşme/kapitalistleşme süreçlerine dair sahip olduğumuz evrensel bilgiler ile romanda konu edilen gelişmeler, karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Bu karşılaştırma, romanda işlenen konuların ağırlıklarına göre seçilen belirli temalar etrafında gerçekleştirilmektedir. Bunlar, (I) modern dönemde ideolojik düzeyde gerçekleşen başlıca dönüşümler, (II) kapitalistleşme süreçlerinin temel bazı etkileri ve (III) devlet organizasyonlarının ve devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin dönüşümüdür.

Anahtar sözcükler: Balkan edebiyatı, Drina Köprüsü, İvo Andriç, Vişegrad, Bosna, kapitalistleşme, modernleşme.

Abstract

Ivo Andric's novel, *The Bridge on the Drina*, which was awarded the Nobel Prize in 1961 and portrays the Ottoman domination in Bosnia partly, is generally dealt with in the context of identity and nationalism. On the other hand, the material presented to social scientists in this work, which can be accepted as a documentary of history, contains much more than that. Indeed, for researchers interested in the process of transformation of pre-modern/pre-capitalist societies into modern/capitalist societies, the novel enables a reading parallel to the theoretical and historical studies in the literature on the subject. In this article, under the guidance of Andric, the great transformation of civilisation (the birth pains of the modern/capitalist era), which accelerated especially in the XIXth century and spread to all over the world in a short time, is examined in a certain location -in the town of Visegrad in Bosnia-. In this respect, this study can be described as the effort of watching the knowledge of the "whole" (the great transformation of civilization in the modern

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, E-posta: anilvarel@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5000-5588

period), in the “part” (through a novel that depicts the transformation of Visegrad). For this purpose, the universal knowledge that we have about the modernisation/capitalisation processes of civilizations and the developments in the novel are discussed comparatively. This comparison is carried out around specific themes selected based on the weights of the topics covered in the novel. These are (I) basic transformations that took place at the ideological level in the modern period, (II) some of the main effects of capitalisation processes, and (III) the transformation of state organisations and the relations between the state and the society.

Keywords: Balkan literature, The Bridge on the Drina, Ivo Andrić, Visegrad, Bosnia, capitalization, modernization.

Giriş

Kimi tarihî romanlar, sosyal bilimler alanında konu edilen büyük toplumsal dönüşümlerin ve tarihî olayların anlaşılabilmesinde son derece yararlı olabilmektedir. İvo Andrić’in, 1945 yılında yayınlanan *Drina Köprüsü* isimli eseri de modern/kapitalizm öncesi bir toplumdan modern/kapitalist bir topluma geçiş sürecinin iktisadi, ideolojik ve siyasal düzeydeki çeşitli yansımalarını muazzam bir başarıyla sergilemektedir. Romanda konu edilen yer, Bosna’nın Vişegrad kasabasıdır. Yazar, bizzat kendisinin de bir parçası olduğu bu coğrafyanın tarihini ve insanlarını titizlikle gözlemlemiş ve bu gözlemlerini, *Drina Köprüsü* isimli eserinde bir roman formunda sunmuştur.¹ Andrić, *Drina Köprüsü*’nde, -ticarileşme eğiliminin artışıyla mesleklerin çeşitlenişine, yepyeni ideolojik tasarımların ortaya çıkışından devlet örgütlerinin geçirdikleri metamorfoza kadar- toplumsal dönüşümün çok farklı izleklerini kadrajına almıştır. O kadar ki, pre-modern/pre-kapitalist toplumların modern/kapitalist toplumlara dönüşüm süreciyle ilgilenenler açısından roman, konuya dair literatürdeki kuramsal ve tarihsel çalışmalara paralel bir okumaya olanak sağlamaktadır. Bu makalede de Andrić’in rehberliğinde, uygarlığın bilhassa XIX. yüzyılında ivmelenen ve kısa sürede tüm dünyaya sirayet eden büyük dönüşümünün (modern/kapitalist çağın doğuş sancılarının), belirli bir yerellikte; Bosna’daki Vişegrad kasabası özelinde nasıl yaşandığı incelenecektir. Bu itibarla bu çalışma, ‘bütün’ün (modern dönemde uygarlığın yaşadığı büyük dönüşümün) bilgisinin, ‘parça’da (Vişegrad’ın yaşadığı dönüşümü betimleyen bir roman üzerinden) izlenme çabası olarak tarif edilebilir.

Yazarına 1961’de Nobel ödülünü kazandıran bu romanın, Türkiye’deki akademik çalışmalarda yoğun bir ilgi gördüğünü söyleyebilmek pek mümkün gözükmemektedir. Bu literatüre göz atıldığında ilk dikkati çeken ise söz konusu romana dair akademik incelemelerin önemli bir bölümünün, kimlik ve milliyetçilik meseleleri üzerine yoğunlaştığıdır.² Bilhassa da Andrić’in, Osmanlılara/Müslümanlara iyi mi, yoksa kötü mü özellikler atfettiği sorusu, akademik çalışmalarda ve hatta çeşitli dergi, gazete ve forumlarda yayınlanan birçok incelemede de temel bir tartışma konusudur.³ Gerçi Andrić’in dünya görüşünde etnik kimlerin, özcü bir biçimde tasnif edilip edilmedikleri oldukça tartışma götürür bir meseledir. Ancak her halükarda bu roman, kurgusu gereği, kimlik meseleleri ve milliyetçilik üzerine yapılacak incelemelere gerçekten de bolca malzeme sağlamaktadır. Çünkü romanda konu edilen Vişegrad’ta Müslümanlar, Ortodokslar ve Yahudiler bir arada yaşamaktadır ve roman boyunca, kasabalıların tanık olduğu tarihî gelişmelere, farklı cemaatlerin

¹ Andrić’in, yaşadığı coğrafyanın tarihine yönelik entelektüel ilgisinin, söz konusu romanın yazım sürecinden çok daha geriye gittiği ve bu alandaki bilgi birikimini, romanına yansıttığı bilinmektedir. Zira Andrić’in, Graz Üniversitesi’nde sunduğu doktora tezi, Osmanlı egemenliği sırasında Bosna’daki düşünce hayatı üzerinedir (Alangu, 2017, s. 12). Bu açıdan Andrić’in, *Drina Köprüsü*’nü, romancı kimliğiyle sosyal bilimci kimliğini harmanlayarak kaleme aldığı söylenebilir ve aslında bu durum, yazarın diğer eserleri için de az-çok geçerlidir. Nitekim Tahir Alangu da Andrić’in bir diğer romanı olan *Travnik Günlüğü*’ne yazdığı önsözde, Andrić’in bu romanı yazabilmek için Fransa ve Avusturya Dışişleri Bakanlıklarının arşivlerini ve manastır kroniklerini uzan uzadıya incelediğini aktarmakta ve şu tespiti yapmaktadır: “[...] Andrić’in, sanatçının araştırma ile yaratması arasındaki dengeyi çok iyi kurduğunu [...] görüyoruz [...] Andrić, zaman ve mekân içinde kaybolmuş, vesikalar ve çağımız insanlarına ancak gölgeler halinde aksedebilmiş ‘gerçek’i bulup yazabilmiş[tir]” (Alangu, 2017, s. 10). *Travnik Günlüğü*, görece kısıtlı bir zaman dilimini; 1807-1814 yılları arasında Bosna’nın Travnik kentinde yaşanan gelişmeleri konu edinir. *Drina Köprüsü*’nde incelenen zaman aralığı ise çok daha geniştir. Bu romanda Vişegrad’ın öyküsü, Sokullu Mehmet Paşa’nın sadrazam oluşunun hemen öncesinden başlayarak I. Dünya Savaşı’nın ilk günlerine kadar uzanır. Yani kabaca, XVI. yüzyıl ortaları ile 1914 yılları arasında kalan zaman dilimi konu edilir.

² Örneğin Demir (2016), Özcan (2010) ve Kaya’nın (2014) çalışmalarında, romanda “öteki”liğin; yani Osmanlılığın ve Türklüğün nasıl tasvir edildiği incelenir. Pars’ın (2004, ss. 183-206) çalışmasının *Drina Köprüsü*’yle ilgili bölümü de yine aynı konuya ayrılmıştır.

³ Bazı örnekler için bkz.: Dilber (2015), Jesenkoviç (2016), Latiç (2019).

üyelerinin gözünden bakılmaktadır. Dahası, 90'lı yıllarda Yugoslavya coğrafyasında patlak veren etnik çatışmalar da romana yönelik ilginin daha ziyade kimlik ve milliyetçilik meseleleri üzerine yoğunlaşmasında pekiştirici bir rol oynamış olmalıdır.

Oysa bir açıdan bir tarih belgeseli niteliğinde olan *Drina Köprüsü*'nün özellikle sosyal bilimcilere sunduğu malzeme, bundan çok daha fazlasını içermektedir. Zira bu romanda Andrić adeta, Vişegrad'ın tam kalbinde yer alan Drina Köprüsü'nün ortasına oturarak yaklaşık 350 yıl boyunca köprünün etrafını; yani toplumu, tüm boyutlarıyla seyre koyulur.⁴ Dolayısıyla kadrajına, etnik kimlikler ve milliyetçilik konularından çok daha fazlası girer. Romanda, bir demiryolu hattının Vişegrad'a gelişinin kasaba sakinlerine olan etkisinden, parasal sermayenin yaygınlaşmasının yol açtığı toplumsal sorunlara kadar çok farklı konular, birbirleriyle iç içe geçecek biçimde işlenir. Zaten modern/kapitalizm öncesi toplumların modern/kapitalist toplumlara evrimi gibi devasa bir dönüşüm sürecinin bütünlüklü bir biçimde görülebilmesinde, romanın elverişli bir çerçeve sağlıyor olması da bundandır. Zira bu dönüşüm, kapitalistleşme süreçleri ve ona eşlik diğer; ideolojik, kültürel, siyasal ve hukuki dönüşümlerle birlikte toplumsal yaşamın tüm alanlarına sirayet eden, bütünsel bir dönüşümdür. Giddens'in (1994, s. 12) vurguladığı gibi, "[m]odernliğin getirdiği dönüşümler hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları açısından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha etkilidirler." İlk olarak Batı Avrupa'da başlayan, ancak kısa sürede neredeyse tüm yerküreyi tesiri altına bu süreç, etkisini göstermeye başladığı tüm coğrafyalarda, toplumsal yaşamın tüm alanlarına sirayet etmiştir. İnsanların kendilerini ve içinde yer aldıkları dünyayı kavrayış biçimleri, ülkelerin demografik yapıları, üretim ilişkileri, hukuk normları, yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin kuruluş mantığı, maddi ve manevi kültür öğeleri, insanların gündelik alışkanlıkları; tüm bunlar, modernleşme süreçlerinden bir biçimde etkilenmiştir. Andrić'in romanı, modernleşmenin işte bu bütünsel niteliğinin gösterilebilmesi için oldukça uygun ve sosyolojik anlamda geniş bir içeriğe sahiptir. Yazar, romanında, topluma böylesi geniş bir perspektiften bakabilmeyi fazlasıyla mümkün kılmıştır.

Öte yandan modernleşme/kapitalistleşme⁵ süreçlerinde işleyen dinamikler elbette, yeryüzündeki tüm ülkeleri yatay olarak kesecek şekilde; yani tümüyle türdeş bir içerikle deneyimlenmemiştir. Örneğin meta üretiminin yaygınlaşması küresel çapta yaşanan bir gelişme olmakla birlikte; bunun, İngiltere'de, Fransa'da, Güney Afrika'da, Hindistan'da ya da Latin Amerika'da yol açtığı sonuçlar, birbirlerinden az ya da çok farklılaşmaktadır. Benzer şekilde, ulus-devletlerin kuruluşu ve milliyetçiliğin yükselişi de evrensel düzeyde yaşanan bir gelişme olmakla birlikte; her toplumda bu gelişme, zorunlu olarak birtakım yerel belirlemeler çerçevesinde nihai şeklini alır. Toplumlarda en küçük üretim biriminin aile değil; birey hâline gelmesi de yine modernleşme/kapitalistleşme sürecinde evrensel düzeyde gerçekleşen bir olgudur; ancak bu gelişme neticesinde, tüm toplumlarda aile yapıları birbirleriyle tamamen özdeş hâle gelmez. Özetle, modernleşme/kapitalistleşme sürecinde evrensel dinamikler, hemen her zaman, yerel dinamiklerle sentezlenerek özgül bir biçim kazanır ve dolayısıyla bu süreç, tüm toplumlar için, köşeleri net bir liste

⁴ Elbette bu söylenen, *Drina Köprüsü'nün*, Bosna'daki modernleşme/kapitalistleşme sürecinin eksiksiz bir resmini sunduğu anlamına gelmemektedir. Romanın bu konuda sağlayabileceği katkı, en nihayetinde, tekil bir çalışmanın sağlayabileceği bilgi birikimiyle de sınırlıdır. Zaten romandaki anlatım örneğin bir yerde, Sırp İsyanı'ndan (1804-1813), Bosna'nın Avusturya tarafından işgaline (1878) sıçrar. Bu nedenle Osmanlı'nın ve dolayısıyla Bosna'nın modernleşme/kapitalistleşme sürecinde yaşadığı birçok önemli siyasi gelişmeye; örneğin Yeniçeriliğin ilgasına, Tanzimat Fermanı'nın ilanına ve bu süreçte Bosna'da patlak veren ayaklanmalara değinilmez (bu tarihsel arkaplan, yazarın bir diğer romanının; *Ömer Paşa*'nın konusunu teşkil etmektedir). Yine de *Drina Köprüsü*, yukarıda anlatılan nedenlerle ve zengin sosyolojik içeriğiyle, modernleşme/kapitalistleşme sürecinin yansımalarının geniş bir perspektiften izlenebilmesi için oldukça uygun bir niteliktedir.

⁵ Burada ve çalışmanın devamında da "modernleşme/kapitalistleşme" şeklinde bir yazımın tercih edilmesinin sebebi, modernleşme kavramına yüklenen başka bir anlamı tecrit etmek içindir. Bazı sosyal bilimciler bu kavramla, Batılı ülkelere yetişme esprisi çerçevesinde gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilmesi gereken karar ve uygulamalara vurgu yaparlar. Yani modernleşme kavramı, Batılı ülkelere benzeme, onlar gibi olma yolunda; daha ziyade az gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilen çabaları nitelenmek amacıyla da kullanılabilir. Bilhassa Modernleşme Okulu'nun, bu kavrama dair 1960'lı yıllarda popülerleştirdiği içerik budur (bu okulun kurucu metinlerinden bir örnek için bkz.: Lipset, 1959). Ancak yukarıda yapılan tanımda görüldüğü gibi, bu çalışmada modernleşme kavramıyla kastedilen; kapitalistleşme dinamiklerine paralel biçimde uygarlığın, bilhassa XIX. yüzyılda ivmelenen bütünsel dönüşümdür.

çerçevesinde formüle edilebilecek türdeş sonuçlara yol açmaz.⁶ Bu açıdan bakılınca, sadece tek bir roman üzerinden ve bir ülkedeki sadece küçük bir kasabanın (Vişegrad'ın) tarihine odaklanılarak uygarlığın modern dönemde yaşadığı büyük dönüşüme dair pek de anlamlı bilgilere ulaşılamayacağı sanılabilir.

Oysa modernleşme/kapitalistleşme sürecinin çok kritik bir özelliği, farklı uygarlıkların tarihini ilk defa olarak gerçekten de bir 'dünya tarihi'ne dönüştürmesidir (Savran, 2011, s. 90). Bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, dünya giderek bileşik (eşitsiz, türdeşlikten kesinlikle uzak; ama yine de bileşik) bir tarihsel gelişime sahne olmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren dünyanın herhangi bir coğrafyasındaki toplumsal gelişmeleri, bir bütün olarak uygarlığın içerisinde bulunduğu tarihsel hareketten tümüyle yalıtık biçimde ele alabilmek mümkün değildir. Giddens'in (1994, s. 14) vurguladığı gibi, bu süreçte, "[d]ünyanın değişik bölgeleri birbirleriyle bağlantı içine çekildikçe toplumsal dönüşümün dalgaları âdeta bütün yerküre yüzeyi boyunca çarpmaktadır." Tam da bu nedendir ki Vişegrad gibi görece küçük bir kasabada yaşanan gelişmelerin önemli bir bölümü de modernleşme/kapitalistleşme süreçlerine dair sahip olduğumuz tümel (evrensel) bilgiler eşliğinde okunabilmektedir. Geriye kalan; yani özel olarak Vişegrad'ın ya da daha geniş bir çerçevede Bosna coğrafyasının özgül koşullarından kaynaklanan tarihsel belirlenimler ise doğrudan doğruya bu makalenin içeriğine dâhil edilmemiştir. Yukarıda aktarıldığı gibi bu çalışmada amaç, *Drina Köprüsü* romanında Vişegrad özelinde aktarılan; ancak kesinlikle salt Vişegrad'a ya da Bosna'ya özgü olmayan evrensel dinamiklerin izini sürmektir.

Yukarıda belirtilen saiklerle bu çalışmada, evrensel düzeyde modernleşme/kapitalistleşme süreçlerine dair sahip olduğumuz tümel bilgiler ile romanda konu edilen gelişmeler; yani Vişegrad'ın yaşadığı dönüşüm süreci, karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Bu karşılaştırma, romanda işlenen konuların ağırlıklarına göre seçilen belirli temalar etrafında gerçekleştirilmektedir. İlk bölümde, modern dönemde ideolojik düzeyde gerçekleşen başlıca dönüşümler incelenmektedir. İkinci bölüm ise kapitalistleşme süreçlerinin temel bazı etkilerinin çözümlenmesine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise devlet organizasyonlarının ve devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin dönüşümü ele alınacaktır.

***Drina Köprüsü*'nde İdeolojik Düzeyde Gerçekleşen Dönüşümler**

Çalışmanın giriş bölümünde değinildiği üzere, modernleşme/kapitalistleşme süreci, toplumsal yapıların her alanına sirayet eden bütünsel bir dönüşümdür ve insanların içinde yer aldıkları maddi dünya radikal bir biçimde değişirken, onların düşünce biçimlerinin bu değişimden etkilenmemesi elbette mümkün değildir. Bu açıdan modernleşme/kapitalistleşme süreci, başka şeylerin yanı sıra, toplumların ideolojik düzeylerinin dönüşümünü de içermektedir.

Modern dönemde toplumların ideolojik düzeylerinin dönüşümü denilince akla ilk gelen gelişmelerden biri kuşkusuz, modern siyasi ideolojilerin ortaya çıkışıdır. Gerçekten de liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik, muhafazakârlık ve anarşizm gibi ideolojiler, insanlık tarihi açısından aslında görece yeni düşünce sistematiğidirler. *Drina Köprüsü*'nde de bu modern ideolojilerin bölgede yavaş yavaş yeşerişine tanıklık edilir. Örneğin, romanın bir bölümünde, milliyetçiliğin Bosna ve Sırbistan coğrafyasında kök salıp, Osmanlı İmparatorluğu'nun direklerini çatırdatmaya başlaması işlenir (Andriç, 2019, ss. 88-100).⁷ Burada özellikle, Sırp isyanlarının kasabalılara olan etkileri üzerinde durulur. Gerçi kasaba, sıcak çatışmaların sığradığı bir mekân olmamıştır. Ancak kasabalılar, yanbaşılarında yaşanan bu gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir. Örneğin, Drina Köprüsü bir süre, isyanla ilişkisi olan ya da öyle olduğu sanılan kişilerin kesik başlarının sergilendiği bir alan olarak kullanılır (s. 91-98). Bu süreçte, milliyetçilik fikri ve

⁶ Çulhaoğlu (2002, s. 524) da bu sentezlenme meselesine ilişkin olarak şu kritik uyarıyı yapmaktadır: "Saf anlamıyla geleneksellik olabilir. Ama, saf anlamıyla modernlik olamaz. Modernleşme sürecinin belirli bir mesafe aldığı her yerde, modernlik de geleneksellik de kendi saflığını yitirir ve ortaya melez bir yapı çıkar. Geleneksellik, kuramsal düzlemde tanımlanıp, pratik düzlemde saf haliyle saptanabilir. Modernlik de kuramsal düzlemde tanımlanabilir; ama pratik düzlemde saf haliyle saptanamaz. Çünkü, modernlik olarak önümüzde duran ya da içinde bulunduğumuz ortam, görece daha saf ya da bozulmuş (dönüşmüş) biçimleriyle mutlaka gelenekselliği de içerir."

⁷ Bu çalışmada çok sıklıkla *Drina Köprüsü* romanına atıf yapılacağından dolayı, bu esere göndermede bulunulurken yerden tasarruf amacıyla bundan sonra yalnızca sayfa numarası gösterilecektir.

buna bağlı olarak bağımsızlık özelemleri Sırp'lar arasında gelişip, Müslümanlara yönelik nefret duyguları kabardıkça, buna tepki hâlinde; Müslümanlarda da benzer duygular ortaya çıkar:

Kasabaya, mallarını mülklerini [Sırp] isyancıların yaktığı Türk aileleri göç etmişti. Etrafa kin ve intikam duyguları aşıyorlardı (s. 91).

[Köprüden geçmeye çalışan bir Sırp'ın Osmanlı birlikleri tarafından alıkonulması sırasında,] [o]rada, yerli Türkler de vardı. Gönüllü olarak nöbet bekliyorlardı. Şüpheli bulduklarını yakalıyor, gerekli gereksiz komutanın işine karışıyorlardı [...] Bugünlerde hepsinin kalbi nefretle doluydu. Öç alma duygusuyla tutuşuyordu (s. 93).

[Sırp] isyancılar kasabanın üst yanındaki köyleri yaktıkça Türklerin öfkesi artık sınır tanımıyor, yalnız isyancıları, casusları ya da öyle sandıklarını yakalayıp komutanın karşısına getirmekle kalmıyor, cezanın infazına da karışmak istiyorlardı (s. 98).

Gerçekten de milliyetçiliğin ortaya çıkışı, toplumların birçoğunda, etnisiteler üzerinden yürüyen güçlü bir 'biz' ve 'öteki' algısı yaratmıştır. Böylelikle modern dönemde etnik kökenler, insanların kimliğini tarif eden başat bir öge hâline gelmiş ve dolayısıyla politik saflaşmalar açısından da tayin edici bir unsur olarak kodlanmaya başlamıştır. *Drina Köprüsü*'nde de bu konuya önemli bir yer ayrılır. Romanda bu olgu, yer yer yukarıda aktarıldığı şekilde travmatik gelişmelerle, yer yer de nispeten gülünç enstantaneler eşliğinde işlenir:

[Trablusgarp Savaşı sırasında, günlerin birinde] köprüden, işinden dönmekte olan İtalyan Pietro geçti [...] Müslüman gençlerinden biri onu görünce seslendi: 'Vay namussuz!.. Şimdi de Trablus'u mu istiyorsun? Al sana Trablus!.. diyerek ona dirseğini gösterdi ve çirkin birtakım işaretler yaptı. Pietro usta çok yorgundu. Büsbütün öne doğru eğildi. Şapkasını gözlerinin üstüne çekti [...] Ve acele acele yukarı Meydan'daki evine doğru gitti [...] Pietro karısına acı acı dert yandı. Türk gençleri ondan, daha birkaç gün öncesine kadar, adını bile bilmediği Trablus'u istemiş[ti] (ss. 246-247).

Milliyetçilik de dâhil olmak üzere, modern siyasi ideolojilerin bir bölgede bu şekilde kök salmaları nasıl mümkün olabilmektedir? Kuşkusuz, insanların mekânlar arasında daha akışkan hâle gelmesi, bu gelişmede tetikleyici bir unsurdur ve modern-öncesi dönemde böyle bir hareketlilik mümkün değildir. İnsanlar, çoğunlukla doğdukları yörede yaşar ve ölümler ve bu durum, onların bilgi ve düşünce dünyalarını doğrudan etkiler.⁸ Örneğin Hobsbawm (2005, ss. 18-19), Fransa özelinde şöyle yazmaktadır: "1861'e gelindiğinde bile Fransa'nın doksan bölgesinden yetmişinde nüfusun onda dokuzu, doğdukları bölgeden hiç ayrılmamıştı. Dünyanın geri kalanı, devlet görevlilerinin meselesiydi ve söylenti konusuydu."

Modernleşme sürecinin belirli bir mesafe almasıyla birlikte ise bilhassa ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, insanların düşünce ufuklarının genişlemesinde önemli bir rol oynar. Çünkü farklı bölgeler arasında hareket hâlindeki insanların sayısının çoğalması, yeni fikirlerin dolaşımını kolaylaştırır. Nitekim *Drina Köprüsü*'nde de kasabaya yeni ideolojilerin girişinde, bilhassa lise ve üniversite öğrenimi için kent dışına gönderilen öğrencilerin önemli bir kaldıraç vazifesi gördüğü anlatılmaktadır:

Öğrenimlerini tamamladıkları bu büyük şehirlerden, üniversiteler ve liselerden, tamamlanmamış bir bilginin verdiği o kendini beğenmişlik ve cüretkârlıkla dolu, insan hakları, milletlerin özgürlüğü, ferdin mutluluğu gibi yüksek düşüncelerle gözleri kamaşmış olarak geliyorlardı. Her tatilde sosyal ve dinî meseleler üzerine liberal düşünceler... ve canlanmış bir milliyetçilik heyecanı getiriyorlardı (ss. 252-253).

Bir köşede kalmış küçük bir Boşnak kasabasından gelen bu köylü, tüccar ve esnaf çocuklarına kader, hiçbir çaba göstermeden, uçsuz bucaksız dünyaya bir giriş kapısı açmış ve büyük bir özgürlük ideali vermişti (s. 254).

Bu pasajların hemen devamında Andriç, söz konusu gençlerden bazılarını, sosyalizm, milliyetçilik, oryantalizm, Güney Slavların birliği, sınıf mücadeleleri vb. konular üzerinde tartışırken betimler (ss. 256-271). Bu tür tartışmaların mevcudiyeti, yine modern döneme özgü bir gelişmenin; Habermas'çı (2004)

⁸ Kendi ülkelerinin ve uzak diyarların sınırlı bilgisine Osmanlı'daki sıradan insanların hangi kaynaklar aracılığıyla ve ne oranda erişebildiğine dair detaylı bir okuma için bkz.: Faroqhi (2010, ss. 77-100).

anlamıyla “kamusal alan”ın ortaya çıkışının izlekleri olarak nitelenebilir. Bu noktada, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasına da ayrıca bir parantez açmak gerekmektedir. Zira modern dönemde insanların kendi ülkelerine ve dünyaya dair bilgi birikimlerinin genişlemesinde ve dolayısıyla düşünce düşünce biçimlerinin dönüşümünde, bilhassa gazeteler çok önemli bir rol oynarlar. Bora ve Cantek’in (2009, s. 879) belirttiği gibi, gazeteler “‘gündemi’ tayin ederler; daha doğrusu, ‘gündem’ diye bir önem sıralaması, bir müzakere/mütalaa rejimi, zaten gazeteyle varolur.”

Nitekim *Drina Köprüsü*’nde de XIX. yüzyıldan itibaren insanlar, gazeteler aracılığıyla ülkedeki ve dünyadaki gelişmelerden haberdar olmaya başladılar. Örneğin Trablusgarp Savaşıyla ilgili güncel gelişmeleri ya da Avusturya İmparatoriçesi’nin öldürülüşüne dair haberleri gazetelerden takip edebilmektedirler (s. 219, 246). Hâlbuki romandaki kurguya göre aynı yöre insanı, yüzyıllar önce, Sokullu Mehmet Paşa’nın öldürülüşünden ancak aylar sonra haberdar olabilmiş; üstelik bunu da kesin bir bilgi olarak değil, doğruluğu şüpheli bir “fısıltı” olarak işitebilmişlerdi (s. 76).

Bir yörede, kent dışına ve hatta başka ülkelere giden ve geri döndüklerinde sadece bedenlerini değil, beraberlerinde yeni fikirleri de getiren gençler, okuyan insanların sayısının çoğalması ve gazetelerin etkisi; işte tüm bunlar, o yöredeki insanların düşünce dünyalarını elbette köklü biçimde dönüştürür. *Drina Köprüsü*’nde aktarıldığına göre, Vişegrad’ta da böyle olmuştur:

O zamana kadar kasabalılar, sadece bildikleri ve yakından ilgilendikleri kazançları, sağlıkları, eğlenceleri, aileleri, mahalleleri ve dinsel toplumları gibi şeylerle uğraşırlardı. İleriye geriye bakmadan sadece onlara ilgi gösterirlerdi. Şimdi kendi ufuklarını aşan ve uğraşı çevrelerinin dışına çıkan konular üzerinde de konuşuyorlardı. Saraybosna’da partiler; dinî, millî birlikler ve örgütler kuruldu. Hemen sonra da bunların kasaba örgütleri meydana geldi. Saraybosna’da yeni çıkan gazeteler Vişegrad’a geliyordu. İlk Sırplar, sonra Türkler, en sonra da Museviler okuma salonları açtılar, korolar meydana getirdiler. Lise öğrencileriyle Prag ve Viyana Üniversiteleri’nde okuyanlar tatillerini burada geçiriyor, yeni kitaplar, broşürler ve yeni bir konuşma biçimi getiriyorlardı [...] Arkalarından da işçi birlikleri kuruldu... İşte o zaman ilk defa olarak ‘grev’ kelimesi duyuldu. Genç çıraklar da ciddi bir hal almışlardı. Akşamları Kapiya’da⁹ başkalarının anlayamadıkları şeylerden konuşuyor, birbirlerine ‘Sosyalizm nedir?’ [...] ‘Dünya işçi sınıfının amacı ve yolu’ gibi tuhaf adlar taşıyan, ciltsiz birtakım broşürler veriyorlardı (ss. 233-234).

İşte böylelikle Vişegrad’ta insanlar, ülkeleriyle ve dünyayla, daha önce hiç olmadığı kadar yoğun bir biçimde ilgilenmeye başlamışlardır. Öte yandan düşünce biçimlerinin dönüşümü elbette, sadece okuyan veya farklı yerleri gezebilen insanlarla sınırlı kalmaz; zamanla, topluluğun diğer üyelerine de az ya da çok sirayet etmeye başlar. Sadece aydınlar, üniversite öğrencileri veya hâli-vakti yerinde olup seyahat edebilen insanlar açısından değil; köylüler, fakirler ve işsizler için de dünya artık küçülmektedir:

Köylülere, tarımsal sorunlardan, köylü haklarından, toprak sahipleri ve serfleri arasındaki ilişkiden, feodal Türk toprak sisteminden söz ediyorlardı [...] [G]ençler, fakirler ve işsizler, bu sözleri şimdiye kadar gizledikleri ihtiyaçlara cevap veren, hayatlarına o zamana kadar yoksun oldukları büyük bir şey, bir heyecan katan bir müjde gibi karşılıyorlardı [...] Aslında ne yeni bir şey elde ettikleri, ne de yeni bir şey gördükleri vardı. Ama gözleri kasabadaki gündelik yaşamlarının ötesine de erişebiliyor ve heyecan verici bir genişlik, güç hayal edebiliyorlardı (s. 234).

İnsanların düşünce biçimlerinin modern dönemde nasıl dönüştüğü ele alınırken, bu başlık altında değinilmesi gereken bir diğer konu ise rasyonelleşme sürecidir. Bilindiği gibi, modern-öncesi dönemin düşünüş tarzlarına ilişkin genel bir özellik; insanların -aralarında inanmayanları çıkarsa- çoğunlukla mitlerle ve gerçekliğin sınırlarını zorlayan halk söylenceleriyle yaşamalarıdır. Aydınlanma Çağı öncesinde ve bilimin, XIX. yüzyıldaki prestijine sahip olmadığı dönemlerde ideolojinin içeriğini, önemli ölçüde, geçmişin miras bıraktığı yarı mistik - yarı gerçek hatıralarla örülü, atadan kalma söylenceler ve rivayetler doldurur.

⁹ Kapiya, Drina Köprüsü’nün ortasında, dinlenme, buluşma ve seyir alanı vazifesi gören bir yapıdır (ss. 15-16, 20-22).

Drina Köprüsü'nde de XIX. yüzyıl öncesinin düşüncü biçimine ilişkin sürekli olarak işlenen bir tema, efsanelerin ve mistik rivayetlerin bolluğudur. Gerçi bunların önemli bir kısmı, çocuk masallarıdır.¹⁰ Ancak bazı mistik hikâyelere, yetişkinlerin bir bölümü de inanmaktadır. Örneğin, köprü yapımı sırasında bir ara, su perisinin, bu köprünün yapımını istemediğine dair rivayetler dolaşmaya başlar (ss. 37-38). Ancak kısa sürede işin aslı ortaya çıkınca; yani köprü yapımını sabote edenlerin kanlı canlı, etten kemikten insanlar olduğu anlaşılınca, su perisi, sadece çocuk masallarında yaşamaya mahkum olur. Başka bazı rivayetler ise zamana karşı çok daha dirençli çıkar. Örneğin sütü olmayan anneler, Drina Köprüsü'ndeki sütunların üzerinde her yıl oluşan beyaz tozlardan medet umarlar. Çünkü rivayete göre, köprü inşası sırasında iki tane bebek, köprü sütunlarının içine konulmuş ve anneleri de köprüye gelerek, o sütunların arasından bebeklerini emzirmeye başlamıştır. Sütunların üzerindeki beyaz tozun sırrının, bu annenin sütü olduğuna ve bu tozun, sütü olmayan annelere şifa verdiğine inanılır (ss. 16-17). Romanda aktarılan diğer rivayetler gibi bunun da birazı gerçek, ancak çoğunluğu uydurmadır. Rivayete konu olan Deli İlinka'nın gerçek hikâyesi romanın devamında anlatılır (ss. 38-39). Ayrıca halkın bir bölümü, köprünün yakınlardaki bir tümseğe yılda bir kez nur indiğine inanmaktadır (s. 19). Hıristiyanlara göre bu tümsek, zamanında Sokullu Mehmet Paşa'yı ve adamlarını bir hayli uğraştıran ve üzerinde taşıdığı bir muskanın tılsımı sayesinde kendisine kurşun bile işlemeyen, Radisav isimli bir Sırp'ın mezarıdır (s. 19).¹¹ Romanın devamında, köprü yapım sürecini bilinçli olarak baltalayıp, suçu perilerin üstüne atmayı planlayan Radisav'ın gerçek hikâyesi de anlatılır (ss. 35-56). Radisav'ın bu protestosu, halka ibret olsun diye yağlı kazığa oturtulmasıyla son bulmuştur. Ancak başına gelenler, yukarıda aktarıldığı biçimiyle; yine birazı gerçek ve çoğunluğu da uydurma olan bir efsaneye dönüşmüştür. Burada ilginç bir ayrıntı, Radisav'a dair mistik hikâyelerin, ölümünden yıllar sonra değil; daha öldürüldüğü günün ertesinde başlamasıdır:

Meydanda oturan Sırp kadınları mutsuz Radisav'ın cesedini perilerin alıp götürdüğünü ve Butko kayaları üstüne gömdüğünü söylüyor, sanki binlerce mumun titrek ışığı dökülüyormuş gibi gökten bu mezara büyük bir aydınlığın indiğini gözleriyle gördüklerini, ağlayarak anlatıyorlardı (s. 63).

Devir değiştiğinde, bu tür rivayetler de, bunlara inanan insanların sayısı da giderek azalır. Ancak elbette bu tür rivayetler, bir toplumda, günün birinde birden bire ortadan kalkmaz. Nitekim romanda sıklıkla adı anılan karakterlerden biri olan Ali Hoca, XIX. yüzyıl sonunda dahi, hâlâ bu tür mistik rivayetlerle yaşayan bir kimse olarak sunulur. Ali Hoca, örneğin, köprünün restorasyon çabalarına şu şekilde karşı çıkar:

Ben de bu köprüye dokunmakla iyi etmiyorlar diyorum size! Bakın görürsünüz! Bunun sonu iyi çıkmaz. Onu bugün onardıkları gibi, yarın yıkarlar. Rahmetli Molla İbrahim bana anlatmıştı. Bir kitapta okumuş, canlı suya dokumak, akıntısını değiştirmek çok günahmış (s. 225).

Ali Hoca'nın köprülere ve sulara dair mistik hikâyeleri, ilerleyen sayfalarda da devam eder (ss. 226-227). Böylece kasabaya getirilen tüm yenilikleri kayıtsız şartsız reddeden irrasyonellik ve tutuculuk, Ali Hoca karakteri üzerinden sergilenir. Ancak eklemek gerekir ki romanda bu karakter, söz konusu özellikleri açısından dönemi içerisinde ayrıksı, sadece Hıristiyanların değil; kasabadaki Müslümanların da anlayamadığı, yalnız ve tuhaf bir adam olarak kurgulanmaktadır (ss. 223-224, 227, 231-232).

Aleti, çağın olanakları çerçevesinde en iyi biçimde kullanmayı mümkün kılan ve doğaya önemli ölçüde hükmedebilen Avusturyalı mühendis ve teknisyenler ise romanda, Ali Hoca gibilerin karşısına adeta modernitenin temsilcileri olarak çıkarlar. Onlar, efsaneler, adetler, gelenekler, halk söylenceleri ve mistik rivayetlerle değil, hesap-kitap yaparak ve bilimle hareket eden; modernitenin rasyonel insanının timsalidirler: “[B]u yabancılar, işlerini, dikkatle incelenmiş anlaşılmaz planlarla yapıyor... Ve kasabalıları şaşırtacak bir hızla peş peşe sonuçlandırıyorlardı” (s. 149).¹²

¹⁰ Bazı örnekler için bkz.: (ss. 16-20, 227-228).

¹¹ Müslümanlara göre ise bu tümsekte, “küffar ordusu”na karşı köprüyü koruyan Şeyh Turan yatmaktadır (s. 20).

¹² Hatta romanda aktarıldığı kadarıyla, Avusturyalıların hesap-kitap alışkanlığının bir süre sonra kasabalılara da sirayet etmeye başladığı anlaşılıyor. Bir yerde Andrić şöyle yazıyor: “Üçte ikisi hâlâ doğruluğunu koruyan bu uzak kasabada bile insanlar sayıların esiri olmaya ve istatistiklere inanmaya başlamışlardı” (s. 229).

Aynı Avusturyalılar, kentin çeşitli yerlerindeki çeşmelerden akan suları sağlıklı bulmadıkları için, kasabanın altını üstüne getirerek yerin altına borular döşerler ve dağın birinden getirdikleri temiz suyu kasabalıların evlerine kadar ulaştırırlar (s. 228). Bu meseleyi de yine dikkatle yapılmış incelemeler ve özenle hazırlanmış planlar eşliğinde hâllerderler. Ancak köprü'nün restorasyonu gibi, bu da yine Ali Hoca'nın çatık kaşlı bakışları ve serzenişleri arasında gerçekleşir:

Onun düşüncesine göre bu su, ne içmeye, ne de abdest almaya elverişliydi. Eğer eskisi gibi safkan atlar bulunsaydı bu suyu onlar bile içmezdi [...] Ve onu dinlemek sabrını gösterenlere, borularla getirilen bu suyun, kasabanın, ergeç başına gelecek olan görülmez felaketlere bir belirti olduğunu söylüyordu (s. 228).

Görüldüğü gibi, romanda, toplumun ideolojik düzeyinin dönüşümüne dair soyutlanabilecek en az üç farklı izlek bulunmaktadır. Birincisi, başta milliyetçilik olmak üzere modern siyasi ideolojilerin kasabada yeşerişi; ikincisi, ülkenin ve hatta dünyanın güncel sorunlarıyla ilgilenip bunlara kafa yoran insanların sayısının çoğalması ve böylelikle kamusal alanın oluşumu ve üçüncüsü; Avusturya işgalinin beraberinde getirdiği rasyonelleşme olgusu. Öte yandan, tüm bunların yanında, modernleşme/kapitalistleşme süreçlerinde toplumların ideolojik düzeylerinde gerçekleşen dönüşümlerin önemli parçası da, burjuva değerlerin ve yaşam biçiminin toplumsal yaşama giderek damgasını vurmasıdır. *Drina Köprüsü* romanı, Vişegrad özelinde bu dönüşümü de çeşitli açılardan yansıtmaktadır. Aslında bu gelişme de 'ideoloji' başlığı altında ele alınabilir ve dördüncü izlek olarak yukarıda sayılanların yanına eklenebilirdi. Ancak söz konusu mefhumu hakkıyla ele alabilmek için, öncelikle meta üretiminin yaygınlaşmaya başlamasından söz etmek gerekir ve bu mesele, kapitalistleşme süreçlerinin inceleneceği, sıradaki bölümde ele alınacak konulardan biridir.

Drina Köprüsü'nde Kapitalizmin Gelişimi

Vişegrad'ta Yeni Hayat: İmkânlar, Umutlar, Belirsizlikler ve Kaygılar

Modern dönemi, öncesinden ayıran en temel farklılıklardan biri, üretim ilişkileri sahasında yaşanan büyük dönüşüm; yani kapitalizmin gelişimidir. Hatta bu gelişme, modern dünyanın biçimlenmesinde o kadar temel bir öneme sahiptir ki, Beaud'un (2015, s. 13) ifade ettiği gibi, "tüm dünya toplumlarında kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı derin altüst oluşları çözümlenmeden, çağdaş dönemin anlaşılabilmesi mümkün değildir." Bu süreç, ürünlerin metalaştığı, sermayenin gelişip serpildiği ve bu gelişmelerin de, belirli bir aşamasında, merkezî pazarların oluşumunu dayattığı bir dönüşüm sürecidir. Tüm bunların dolaysız bir sonucu da üretimin, giderek kitlesel ölçekli hâle gelmesidir. Kitlesel ölçekli üretim, bilimsel buluşların etkisiyle ve kâr maksimizasyonu arayışıyla birleştiği oranda da teknolojik gelişmeleri hızlandırır. Tüm bunlarla karşılıklı bir etkileşim hâlinde, ulaşım ve iletişim ağları gelişir ve dahası, ülkelerin demografik yapıları da kökten bir biçimde dönüşüme uğrar: Ticaretin ve sanayinin geliştiği kentler, kitleler için potansiyel çekim alanları hâline gelirler. Bunlara bağlı olarak, bilhassa kentlerde toplumsal işbölümünün çeşitlenişi ve uzmanlaşmanın artışı da yine kapitalistleşme sürecinin temel izleklerindedir. Sonuçta, insanların yepyeni imkânlarla ve yepyeni umutlara sahip olup; bir diğer yandan da yepyeni tehditlerle ve yepyeni sorunlarla karşılaştığı, bambaşka bir dünya filizlenir.

Drina Köprüsü romanı, tüm bu gelişmelere ne oranda tanıklık etmektedir? Bu romanda konu edilen Vişegrad'ta, kapitalistleşmenin, XIX. yüzyıl ölçülerinde dahi toplumsal yaşamı derinden etkileyen tüm sonuçlarının eksiksiz bir biçimde izlenebilmesi mümkün değildir. Bunun temel bir sebebi, Vişegrad'ın görece küçük bir kasaba olmasıdır. Dolayısıyla burada, büyük sanayi firmaları, holdingler, büyük finans kuruluşları vb. oluşumlar bulunmaz. Bununla birlikte, Vişegrad da neredeyse tüm yerkürede giderek sonuçlarını belirginleştirmeye başlayan kapitalistleşme dinamiklerinden kesinlikle muaf değildir:

Vaktiyle, nasıl ordudan sonra jandarmalar, onlardan sonra da memurlar geldiyse, şimdi de, memurlardan sonra tüccarlar gelmeye başladı. Yabancı müteahhitler, mühendisler, işçiler geliyor, ormanlar kesiliyor, halka, tüccarlara yeni kazanç fırsatları çıkıyor, konuşmada ve giyimde de yeni gelenekler ve değişiklikler göze çarpıyordu. İlk otel yapıldı [...] O zamana kadar bilinmeyen kantinler, dükkânlar açıldı [...] Para, o zamana kadar görülmemiş bir

bolluk, taze bir kan gibi memlekette dolaşmaya başladı. En önemlisi de genel bir biçimde, hiç çekinmeden, açıkça dolaşmasıydı. Heyecan yaratmaktan geri kalmayan bu altın, gümüş ve kâğıt para akımının ateşinde herkes ellerini ısıtabiliyor, hiç olmazsa gözlerini doyurabiliyordu. Çünkü bu, en fakir insanda bile sefaletinin geçici olduğu hayalini doğuruyor ve bu hayal ona bu sefalete katlanmak gücünü veriyordu (s. 188).

Parasal sermayenin yaygınlaşması, ticaretin gelişimi ve toplumsal işbölümünün çeşitlenişi... Andriç'in tüm bu anlattıkları, kapitalistleşme sürecinin Vişegrad özelindeki temel bazı yansımalarıdır. Ayrıca yukarıdaki satırlarda, kapitalizmin, sınıf atlama beklentisini toplum genelinde yaygınlaştırmasına da değinilmektedir. Hem önemine binaen hem de romanda çarpıcı bir biçimde işlendiğinden dolayı, bu husus üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

Bilindiği gibi kapitalizm, daha önceki üretim tarzlarından farklı olarak, insanlara formel bir fırsat eşitliği sağlamaktadır. Kişiler, üretim sahasında hukuken eşit ve özgür kabul edilirler; dolayısıyla üretime kafa ve kol emeğiyle veya sermayeyle dâhil olup olmamakta hukuken serbesttirler. Bu itibarla kapitalizmde sömürü, ekonomi-dışı zora (hukuki, idari veya askerî baskıya) dayanmaz.¹³ Hâlbuki önceki üretim tarzlarında ise kişinin hangi sosyal sınıfa mensup olduğu, üretim sahasında neler yapabileceği ve neler yapamayacağını da kural olarak (sadece bir ihtimal olarak değil; genel bir kural olarak da) belirler. Sözelimi bir serfin, işlemekle yükümlü olduğu toprağını terk ederek, örneğin şehre gidip, başka bir iş kovalamaya çalışması yasaktır. Bu itibarla, söz konusu kesimlerin sınıf atlama beklentisi içerisinde olması pek gerçekçi değildir. Bu durum, bazı istisnaları olsa da, Vişegrad'ın Avusturya işgali öncesinde sınırları içerisinde bulunduğu Osmanlı ülkesi için de geçerlidir. Çünkü Osmanlı'da sınıflar arası geçişler kesin olarak yasaklanmamışsa bile, *genel* bir kural olarak reayadan biri tüm hayatı boyunca ve hatta çocukları dahi, yine reaya kesiminde; buna karşın, askerî sınıf mensupları; örneğin tımar sahipleri ve onların çocukları ise yine askerîde yer almaktaydı (Aytekin, 2015, s. 31; Oyan, 2016, s. 76).¹⁴ Dolayısıyla, tıpkı diğer çağdaşlarında olduğu gibi Osmanlı'da da kişilerin -işgal, kıtlık, salgın vb. gelişmeler haricinde- gelecekleri ve yaşam koşulları çoğunlukla öngörülebilirdi.

Kapitalizmde ise kural olarak, herkes zengin bir iş adamı, bir fabrikatör veya büyük bir toprak sahibi olabilir; bu konuda yasal ve idari herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. Dolayısıyla köklü bir refah artışı ihtimali, toplumun egemen sınıfları dışındakilere -en azından resmî olarak- kapalı değildir. Kapitalizmin, daha önceki üretim tarzlarından farklı olarak, sınıf atlama beklentisini yaygınlaştırmasının temel sebebi budur.¹⁵ Dahası, kapitalist üretim ilişkileri, bünyesinde barındırdığı tüm eşitsizliklere rağmen, üretici güçleri daha önce eşi benzeri görülmemiş bir hızla geliştirdiği içindir ki, toplumlarda genel bir refah artışını; daha doğrusu, buna yönelik bir beklentiyi de beraberinde getirir. Bu noktada yeniden Andriç'e dönelim:

19. yüzyıl, milyonlarca insanın gözleri önüne çeşitli imkânlarını seriyor, elverişli fiyat ve ödeme ile herkes için bir konfor ve mutluluk serabı yaratıyordu (s. 185).

[Kasabada] Hıristiyanı da, Müslümanı da, bu yeni hayata, ihtiyatla, türlü çekingenlikle giriyordu. Ama bu çekingenlikler gizli kalıyor, oysa hayat yeni imkânları içinde büyük ve güçlü görünüyordu. Kâh uzun kâh kısa süren bir duraklamadan sonra, çoğunluk kendini bu yeni akıma kaptırıyordu. İş görüyor, alım satım yapıyor, yeni düşünce yeni davranışlara göre yaşıyordu. Çünkü bunlar herkese yeni ufuklar açıyor ve daha çok imkân sağlıyordu (s. 187).

Her şeyde olduğu gibi bunda da insana sanki hayat birden daha geniş, daha lüks ve daha serbest olmuş gibi geliyordu. Gerçek zevk ve mutluluklar eskisinden pek de fazla değildi. Yalnız bu zevke erişmek çok daha kolaylaşmış her yerde herkese mutluluk için yer varmış gibi görünüyordu (ss. 189).

¹³ Kapitalizmi, kendisinden önceki üretim tarzlarından ayıran bu farklılık, literatürde, 'ekonomik ve siyasal alanın ayrışması' olarak nitelendirilmektedir. Konuya dair detaylı bir anlatım için bkz.: Wood (2006, ss. 21-26).

¹⁴ Devşirme sisteminde kişilerin reaya kesiminden gelip Osmanlı'nın hâkim sınıfı olan askerîye dâhil edilmesi, sınıflar arası geçişkenliğin mümkün olduğu istisnai bir mecra olarak görülebilir. Ancak reaya kesiminden birinin çocuk yaşta devlet tarafından alıkonulması, o kişinin bireysel talep ve çabalarıyla değil; devletin tek taraflı iradesiyle gerçekleşen bir uygulama olduğu içindir ki, bunun, sınıf atlamasının bir *olanağı* olarak görülüp görülemeyeceği tartışmalıdır.

¹⁵ Nitekim *Drina Köprüsü*'ndeki Pavle karakteri, kapitalizmin sunduğu imkânlar çerçevesinde yukarıya doğru sınıfsal geçişkenliğin somut bir örneği olarak kurgulanmaktadır (ss. 337-338).

Öte yandan tüm bu söylenenlerden bir diğer yüzü ise kapitalizmin, kişilerin, uzak ve yakın geleceklerini öngörebilmelerini fevkalade zorlaştırmasıdır. Kapitalizmde, insanlar açısından kendi gelecekleri çoğunlukla belirsizdir. Bunun temel nedenlerinden biri, piyasa düzeninin, doğası itibarıyla belirsizliklere meyyal bir yapıya sahip olmasıysa; diğer bir temel neden de -yukarıda değinildiği üzere- kapitalizmde sınıflar arası akışkanlığın, önceki üretim tarzlarına kıyasla çok daha mümkün olmasıdır. Nitekim kapitalizmin yol açtığı bu belirsizlik hâli, Vişegrad özelinde Andriç tarafından da betimlenir. Örneğin bir yerde şöyle yazar:

Bu her gün sayısı artan bir sürü insanın hayatını zehirleyen çılgın ve sinsi bir oyundu [...] İşgalden hemen sonra zengin olmuş birçok patron, aradan on beş yirmi yıl geçmeden fakirleşti. Çoğunun oğlu şimdi başkalarının yanında çalışıyordu [...] Şimdi kazançların ve hayata getirdikleri kolaylığın birçok sıkıntılı yanları olduğu da meydana çıkıyordu. Para ve onun elinde tutanlar, kurallarını kimsenin gerektiği gibi bilmediği, sonucu belirsiz bir oyuna yatırılan bir paraya benziyordu. Farkına varmadan hepimiz bu oyuna ortak oluyor, kimimiz az, kimimiz çok bir yatırımla tehlike karşısında bulunuyorduk (ss. 229-230).

Nitekim romanda uzun uzadıya ele alınan karakterlerden biri olan otelci Lotika¹⁶ da kapitalizmin yol açtığı belirsizlikler selinde giderek yoksullaşır. Bu becerikli kadın, parasını har vurup harman savurduğu için değil; piyasadaki dalgalanmalar ve rekabet koşulları nedeniyle servetinin önemli bir bölümünü yitirir (ss. 283-287).

Öte yandan, tüm bu gelişmelerin ve ayrıca parasal sermayenin yaygınlaşmasının dolaysız bir sonucu da burjuva ahlâk anlayışının ve değerlerinin toplumda kök salmaya başlamasıdır. Kapitalizm, her şeyi (eskiden ayıp olan şeyleri dahi) alınıp satılan bir metaya çevirebildiği ölçüde, kişiler de kendilerini sahip oldukları metalarla tanımlar hâle gelirler. Kuşkusuz kapitalizm-öncesi dönemlerde de toplumlarda zengin insanlar ve dolayısıyla diğerlerinden çok daha lüks biçimde yaşayanlar bulunmaktaydı. Ancak bu dönemlerde, soyluluğun yanına ilâştirilen; iyi bir savaşçı olmak, bilge olmak, dindar ve erdemli olmak vb. özellikler kişilerin övünç kaynaklarını oluştururken; kapitalizmde ise sahip olunan metalar, bir övünç kaynağı ve bir amaç hâline gelmeye başlarlar. Andriç, bu dönüşümün sonuçlarını da yine mükemmel bir biçimde betimlemektedir:

Eskiden de para vardı, zengin olanlar da. Yalnız bu kimseler azdı ve zenginliklerini, engerek yılanının ayaklarını gizlediği gibi gizlerlerdi. Onlar yalnız soyluluklarıyla övünür, onu bir güç ve savunma vasıtası gibi taşır ve kullanırlardı. Bu, hem kendileri hem de etraflındakiler için ağır bir yükü. Şimdi ise zenginlik ya da zenginlik denilen şey geneldi. Çoğu zaman da kişisel zevk ve eğlence biçiminde kendini gösteriyordu. İşte onun içindir ki, onun pırlıtsını ve kıpırtısını herkes görebiliyordu... Geriye kalan her şey de böyle idi. O zamana kadar gizli kapaklı yollarla tadılan zevkler, şimdi açıkça satın alınabiliyordu. Ve bu... onların çekicilik gücünü de, onları arayanların sayısını da çoğaltıyordu. Eskiden erişilmez, uzak ve pahalı olan şeyler... kanunların ve geleneklerin yasak ettikleri şeyler... artık paralı ve kurnaz olan her kişi için erişilir bir hale gelmişti. O zamana kadar tatmin edilemeyen veya gizli kapaklı yerlerde saklanan tutkuların, iştihaların ve ihtiyaçların şimdi azçok ya da büsbütün giderilmesi için açıkça çareler aranıyordu (ss. 188-189).

Diğer yandan, kapitalizmin serpilmesiyle birlikte Vişegrad ayrıca; tefeciliğin modern bankacılığa evrimi, enflasyon, hisse senetlerinde dalgalanmalar, -yasal ya da gayri yasal yollardan- kârı maksimize etmeye çalışan çeşit çeşit dolandırıcının türeyişi, aşırı tüketim nedeniyle borç batağına saplanma vb. yepyeni olguları da deneyimler (ss. 196, 229, 233, 244, 287, 294). Bu çalışmada detaylı olarak ele alınmayacak tüm bu gelişmeler de kapitalizmin serpilerek toplumsal bünyeye derinlemesine nüfuzunun somut tezahürleridirler. Ancak kapitalizmin tüm yerküreye yayılışında çok önemli bir rol oynayan; demiryolunun gelişimi meselesine genişçe bir parantez açmakta yarar vardır. Çünkü bu gelişme, modern dünyanın biçimlemesine muazzam etkilerde bulunmuş ve bu etkiler ana hatlarıyla, Andriç tarafından da işlenmiştir.

¹⁶ Taşkiran (2014), romandaki bu karakterin ve yaşadıklarının, kurmacadan ibaret olmadığını aktarıyor.

Ulaşım Devrimi: Vişegrad'a Demiryolunun Gelişi

Drina Köprüsü'nde, modern dünyanın kuruluşunda ve kapitalizmin dünya sathına yayılışında çok kritik bir rol oynamış olan, demiryollarının gelişimi konusuna da ayrıca değinilmektedir. Bilindiği gibi bu gelişme, insanların mekânlar arasında süratle dolaşımını mümkün kılmış ve böylelikle kişilerin, buldukları bölgeye bağımlılıklarını azaltmıştır. Dahası, demiryolları (ve yine, buhar gücü kullanımının mümkün kıldığı buharlı gemilerin icadı), dünyayı sadece insanların ve fikirlerin dolaşımı açısından değil; malların ve hammaddelerin dolaşımı açısından da küçültmüştür.¹⁷

Osmanlı Devleti ve özel olarak Bosna coğrafyası da, XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, buhar gücü teknolojisinin söz konusu etkilerini deneyimlemeye başlamıştır. Örneğin, Zürcher'in (2000, s. 75) aktardığı verilere göre, Osmanlı'da dış ticaret, 1780-1830 yılları arasında %80 dolaylarında, 1830-1870 yılları arasında ise %500 dolaylarında bir artış göstermiştir. Bu radikal artış, Osmanlı'nın dünya kapitalizmine eklenmesinin somut bir izleği olduğu kadar; buhar gücü teknolojisinin mümkün kıldığı ulaşım devriminin de çarpıcı bir göstergesi niteliğindedir.

Ayrıca tüm bunların bir sonucu olarak, buhar gücü kullanımı, toplumların demografik yapılarında da radikal değişimleri beraberinde getirmiştir. Bilhassa demiryolu hatlarının bağlandığı liman kentleri, bu dönemde, iç bölgelerdeki nüfusun göç edeceği potansiyel çekim merkezleri hâline gelmiştir. Nitekim Osmanlı'da da 1800-1912 yılları arasında Selanik'in nüfusu 55.000'den 160.000'e, hemen hemen aynı süre zarfında İzmir'in nüfusu 100.000'den 300.000'e, Beyrut'un nüfusu ise 10.000'den 150.000'e çıkmıştır (Quataert, 2004, s. 176).

Uygarlık tarihi açısından bu kadar önemli bir gelişme olan buhar gücü teknolojisine Andrić de ayrı bir önem atfeder (ss. 228-233). Yazarın aktardığına göre, Vişegrad'a demiryolunun gelişi, özel olarak Drina Köprüsü açısından negatif bir etkiye yol açmıştır. Zira insanların ve malların taşınmasında, önceki dönemlerde stratejik bir öneme sahip olan bu köprü (s. 14), demiryolu hattının kente ulaşmasıyla birlikte nispeten işlevsiz hâle gelmiştir (ss. 230-231). Ancak demiryolunun kente gelişinin, insanların gündelik yaşamları açısından yol açtığı etkiler ise muazzam olmuştur. Romanda, örneğin, kasabalıların sabah Saray-Bosna'ya gidip akşam evlerine dönebilmeleri, yepyeni ve "tuhaf" bir gelişme olarak aktarılmaktadır ve insan ya da eşya, "Saraybosna ve Saraybosna yoluyla bütün Batı dünyasına yapılan her türlü taşıma işleri" artık raylar üzerinden gerçekleşmeye başlamıştır (ss. 230-231).

Ancak Vişegrad'ta herkes, demiryolu taşımacılığının bir nimeti olarak "hızın getireceği kârları hesaplar[arken]", bu çalışmada daha önce de adı anılan Ali Hoca karakteri, hemen diğer tüm yeniliklerde olduğu gibi bu meselede de olumsuz bir tavır takınır. Hoca, demiryolunun gelişini sevinçle karşılayanlara çatarken, çarpıcı bir tespit ve kehanette de bulunur:

[Ö]nemli olan bir insanın çabuk gitmesi değil, nereye gittiğini ve ne yapmaya gittiğini bilmesidir [...] Eğer Avusturyalıların bu makineyi senin gideceğin yere çabuk gitmen ve işini daha çabuk görmen için icat ettiğine inaniyorsan aptalın birisin. Sen yalnız bir yerden öbür yere gittiğini görüyorsun. Ama makinenin seninle birlikte, senin gibilerden başka neler getirip gördüğünü hiç sormuyorsun!.. Trenle yolculuk et dostum... İstedığın kadar et... İnşallah bir gün seni büyük bir hayal kırıklığına uğratmaz! Bir gün gelecek Avusturyalılar seni, trenleriyle istemediğin ve gitmeyi hiç düşünmediğin yerlere de sürükleyecekler (s. 231).

Hoca'nın burada somut olarak temellendirilmemiş olan bu tespiti ve öngörüsü, bu kez hiç de haksız sayılmaz. Zira demiryolu ulaşımı, sadece insanların kendi iradeleriyle bir yerden bir yere gitmelerine olanak sağlamaz; bunun yanında, devletlerin modern dönemde idari ve askerî olanaklarının gelişiminde de kritik bir rol oynar. Nitekim XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın önemli bir bölümünde, örneğin silah altına alınan insanların, onların işe malzemelerinin, ölüm saçan silahların ve mühimmatların cephelere taşınması veya insanları doğdukları bölgelerden söküp atan zorunlu göçler de çoğunlukla demiryolları aracılığıyla yapılmıştır. Bu açıdan, Balkan coğrafyasının kanlı tarihi, savaşları ve sürgünleri dikkate alındığında;

¹⁷ Buhar gücünün evrensel düzeydeki bu etkilerine dair detaylı bir okuma için bkz.: Hobsbawm (2012, ss. 62-83).

gerçekten de Ali Hoca'nın öngördüğü gibi, insanlar tren vagonlarına sadece seyahat ve iş gibi güzel amaçlarla doluşmayacaklardır.

Gerçekten de modernleşme/kapitalistleşme süreçlerinde yaşanan bir diğer önemli dönüşüm, modernleşmenin beraberinde getirdiği olanaklar çerçevesinde devlet organizasyonlarının geçirdikleri metamorfozdur. Bilindiği gibi, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başında, kimi yerlerde mutlak monarşiler varlıklarını sürdürüyor, kimi yerlerde ise parlamenter sistemler (anayasal monarşiler veya cumhuriyetler) kuruluyordu. Ancak egemenlik hakkı ister bir kişide olsun, ister bir kişi (monark) ile parlamento arasında paylaştırılsın, isterse de tümüyle halka terk edilsin; her halükarda devlet organizasyonları söz konusu tarihsel aralıkta örgütsel açıdan önemli bir dönüşüm geçirmekteydiler. *Drina Köprüsü*'nde, Vişegrad özelinde bu gelişmeleri de ana hatlarıyla takip edebilmek mümkündür. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

***Drina Köprüsü*'nde Devlet Organizasyonlarının ve Devlet ile Toplum Arasındaki İlişkilerin Dönüşümü**

Çalışmanın bu bölümünde, Vişegradlıların modern dönemde devlet örgütüyle ilişkilerinin nasıl dönüştüğünü analiz edebilmek için öncelikle, Klasik Dönem Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinin nasıl olduğuna kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü romanın ilk kısımlarında, Vişegrad'ın Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu döneme (XVI. yüzyıla) dair aktarılanlar ile XIX. yüzyılda Avusturya işgali sonrasında yaşananlar, devletlerin modern ve modern-öncesi dönemlerde nasıl işlediklerine dair birtakım önemli farklılıkların tespitine olanak sağlamaktadır.¹⁸

Bilindiği gibi modern-öncesi dönemde, tıpkı bugün de olduğu gibi, devletlerin kendi aralarındaki güç mücadelesi eşitsiz bir nitelikteydi ve Osmanlı Devleti, romanın ilk kısmında konu edilen tarihsel aralıkta; yani XVI. yüzyıl başlarında, gücünün zirvelerindeydi. Bu gerçeği bir yerde, yazar da dile getirmektedir (s. 27). Ancak bu çalışmanın temel sorunsalları bağlamında özellikle önemli olan bir diğer gerçek ise kendi çağının koşulları dâhilinde dönemin en güçlü kabul edilen devletlerinin dahi, idari melekeler açısından, günümüz devletlerine kıyasla son derece kısıtlı imkânlarla sahip olmalarıdır. Bu gerçek, özel olarak Osmanlı'da, merkezî devletin çağdaşlarına kıyasla ne oranda iyi ya da kötü işlediğiyle ilgili bir konu değildir. Osmanlılar devlet örgütlerinin işleyişini mükemmelleştirme yolunda ne kadar başarılı olurlarsa olsunlar, bu başarı, o çağın koşullarının olanaklarıyla sınırlıydı ve bu olanaklar, günümüzde herhangi bir devletin sahip olduğu idari imkânlarla kıyasla son derece cılızdı. Bu nedenle, Aytekin'in (2015, s. 28) de belirttiği üzere, “[tıpkı diğer çağdaşları gibi] Osmanlı Devleti de sınırlı mali, askerî ve insan kaynaklarını toplumun stratejik noktalarına müdahale etmek için kullanıyor, bir bütün olarak toplumu ya da ekonomik ilişkiler alanını kontrol altında tutmak gibi nafi bir çabadan uzak duruyordu.”

Söz konusu kısıtlılığının, birbiriyle ilişkili birkaç nedeni vardır. İlk olarak, romanın ilk kısımlarında konu edilen dönemde (XVI. yüzyılda) devletlerin teknolojik imkânlarının, günümüze kıyasla son derece sınırlı olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Örneğin, o çağda başkenttekiler, taşrada neler olup bittiğini günümüzdeki hızla öğrenemez ya da taşradaki resmî bir görevliyle veya kitlelerle canlı olarak görsel ya da işitsel herhangi bir temas kuramazlardı. Bu koşullar altında çağın devletleri, günümüzdekilere kıyasla, haber alma olanakları açısından son derece donanımsızdılar. Nitekim romanda da, köprü yapımı için özel olarak görevlendirilen Âbid Ağa'nın bölge insanına yapmakta olduğu zulmü, Sokullu Mehmet Paşa'nın ancak

¹⁸ Bu açıdan, önemle altını çizmek gerekir ki, burada yapılmakta olan çağdaş iki devletin kıyaslanması değildir; aralarında yaklaşık 250 yıl bulunan, iki ayrı çağın devletinin, yani modern bir devlet ile modern-öncesi döneme ait bir devletin kıyaslanmasıdır. Aslında Avusturya-Macaristan Devleti ile Osmanlı Devleti birbirlerinin çağdaşı olmaları nedeniyle, aynı yüzyıl içerisinde de (XIX. yüzyılda) karşılaştırma konusu edilebilirler. *Drina Köprüsü*'nde konu edilen içerik, böyle bir karşılaştırmaya olanak sağlamaktadır; çünkü Vişegrad, XIX. yüzyılın bir bölümünde Osmanlı'nın, diğer bölümünde ise Avusturya'nın hâkimiyeti altında kalmıştır. Üstelik modernleşme/kapitalistleşme süreçlerinin görece geri bir halkası olması açısından Osmanlı ile Avusturya arasındaki bazı farklılıklar, modern devletler ile modern-öncesi devletler arasındaki farklılıklara dair de bazı veriler sunmaktadır. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'ni değil de XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'ni karşılaştırma nesnesi olarak kullanmak, bu çalışma açısından çok daha ideal bir tercihtir. Çünkü bu çalışmada amaç, modernleşme/kapitalistleşme süreçlerinde yaşanan dönüşümleri ortaya koymak olduğu için; XIX. yüzyıl Avusturya'sının karşısına XVI. yüzyıl Osmanlı'sını yerleştirmekle, farklı dönemlere ait iki farklı ideal tip elde edilmektedir.

ikinci yılın sonunda öğrenebilmesi (ss. 65-66), şaşırtıcı bir detay değil; çağın gerçeklerine gayet uygun bir kurgudur. Gerçi Osmanlı Devleti'nin, çağın olanakları çerçevesinde oldukça iyi işleyen bir haber alma ağına sahip olduğu bilinmektedir (Timur, 2010, ss. 260-261). Ancak o çağın koşulları ölçüsünde bilgi aktarımının en mükemmelleşmiş hâlinin bile, bugünkü devletlerin sahip oldukları olanakların yanında son derece etkisiz ve yavaş kaldığı açıktır.

Osmanlı Devleti'nin ve çağdaşlarının idari melekelerinin bugünkü devletlere kıyasla son derece cılız olmasının bir diğer nedeni ise o çağın devletlerinin elinde, kitleleri yönlendirmeye ve hatta biçimlendirmeye yarayan kitle iletişim araçları, zorunlu eğitim uygulaması vb. olanakların bulunmamasıydı. Oysa günümüzde ulus-devletlerin yurttaşları, sabah uyandıkları andan itibaren yalnızca bir gün içerisinde dahi, sayısız kere devleti ve onun gücünü hissederler; onun müdahaleleriyle yönlendirilirler. Günümüzde çocuklar, etkiye en açık oldukları yaş aralığında, ulus-devletlerin zorunlu eğitim uygulamalarıyla 'ideal yurttaş'lar hâline getirilmeye çalışılırlar. Çocuklar ya da büyükler, evlerinden dışarı çıktıklarında, örneğin yolda trafik polisi ya da trafik lambaları tarafından yönlendirilirler. Kent meydanında, güvenlik kameralarının altında yürüdüklerinin bilgisiyle hareket ederler. Telefonlarında, araçlarında ya da bindikleri bir minibüsün içinde, radyoda devletin bir yetkilisinin açıklamasını dinlerler. Yanından geçtikleri reklam panolarında bir devlet büyüğünün demecini okurlar. Hiç dışarı çıkmayıp evlerinde oturduklarında dahi, farkında olsunlar ya da olmasınlar yine devletle karşılaşılırlar. Örneğin televizyonda neyi izleyecekleri ve neyi izleyemeyeceklerini dahi devletin ilgili kurumu denetler ve gerekirse müdahale eder. Ancak modern-öncesi dönemin devletlerinin elinde bu olanakların hiçbirisi yoktur ve bu koşullar altında söz konusu devletler, varlıklarını, her yeni doğan günde kitlelere yoğun biçimde hissettiremezler.

Söz konusu çağın devletlerinin idari melekelerinin günümüze kıyasla son derece cılız olmasının bir diğer nedeni ise bu devletlerin istihdam ettiği personel sayısının, günümüzle kıyaslanamayacak derecede küçük bir nicelikte olmasıdır. Bu durum, Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Quataert (2004, s. 105), Osmanlı Devleti'nde, "18. yüzyıl sonunda toplam 2000 kişi kadar olan sivil memur sayısı[nın] 1908'de 35.000'e ulaştı[ğımı]" aktarmaktadır. Görüldüğü gibi bu, Osmanlı devlet aygıtında, daha önce eşi benzeri görülmemiş bir genişlemeye işaret eder. Hâlbuki bu sayı, günümüzün ulus-devletlerinin istihdam ettiği personel sayısının yanında, açıktır ki, çok küçük bir niceliğe tekabül etmektedir.

Bu koşullarda, söz konusu çağda, bilhassa köylerde ve taşra kentlerindeki sıradan insanların devletle belki tek istikrarlı teması, belirli tarihsel aralıklarla gerçekleşen vergi toplama süreçleridir. Bu ve benzeri kısa süreli temaslar haricinde halk, devletle ve devletin, şahsında cisimleştiği görevlileriyle ve hatta devletin varlığına doğrudan işaret eden nesnelere neredeyse hiç karşılaşmadan, bunları hiç görmeden, kendi hâllerinde yaşamlarını sürdürürler. Nitekim *Drina Köprüsü*'nde, Vişegradlıların, Osmanlı'nın devlet örgütünün varlığını yoğun bir biçimde hissettikleri tarihsel periyot, istisnai bir gelişme olarak kurgulanır: kasabadaki köprü inşa süreci. Ondandır, insanlar kendi hâllerinde bir hayat sürerlerken Sokullu Mehmet Paşa'nın görevlendirdiği kişilerin kasabaya gelişyle hayat bir anda durur ve kasaba sakinleri, köprü yapımına katkıda bulunmaları için angaryaya alınırlar. Dolayısıyla devlet görevlileriyle halkın bu yoğun teması, yöre halkı için yeni ve ıstırap verici bir gelişme olarak anlatılır (ss. 29-35).

Ancak Vişegradlılar, Avusturya'nın bölgeyi işgalinden itibaren (XIX. yüzyılda), sıra sıra devlet görevlilerinin kasabaya bu kez kalıcı olarak akın edişine tanıklık ederler ve devlet ile kasabalılar arasındaki bu temas, bu kez geçici bir süreyle sınırlı da değildir:

[Avusturya işgalinin akabinde,] aileleri, hizmetçi ve uşaklarıyla memurlar gelmeye başladılar. Büyük küçük her sınıf memur geliyordu [...] Önceleri bir rastlantı ile yolları buraya düşmüş, bir süre için yaşadığımız hayatı paylaşmaya karar vermiş gibi görünüyordular. Sanki ordunun başladığı işgali, sivil memurlar daha bir süre sürdürmek istiyordu. Oysa her geçen gün yabancıların sayısı da artıyordu (s. 144).

Romanda kurgulanan bu farklılık, gerçekte, Avusturya ile Osmanlı Devleti'ne dair özsel bir farklılık değil; devlet örgütlerinin modernleşme sürecinde yaşadıkları (ki Osmanlı Devleti, bilindiği gibi, bu süreci oldukça gerilerden takip etmektedir) metamorfozun bir sonucudur. Yukarıda değinildiği üzere, modern-öncesi dönemin devletleri ile modern dönemin devletlerinin cüsseleri; yani sahip oldukları personel sayısı arasında uçurum vardır. Kasabalıların, kentte birçok devlet memuru görmeye başlamaları ve bu tür kişilerin,

köprü yapımı gibi istisnai ve kısa süreli bir amaç için değil de kalıcı olarak orada bulunmaları, bu dönüşümün bir izleğidir.

Öte yandan, Osmanlı hâkimiyeti döneminde, köprü'nün yapılması kararının nasıl alındığı meselesi de bilhassa üzerinde durulmaya değer bir konudur. Çünkü köprü'nün inşa süreci ile köprüde ve genel olarak kasabada gerçekleştirilen restorasyon süreçleri arasındaki farklılıklar, yine modern-öncesi devletler ile modern dönemin devletlerinin işleyiş biçimi arasındaki bir takım temel farkları net biçimde ortaya koyar. XVI. yüzyılda bir kişi (Sokullu Mehmet Paşa), “kalbindeki sızı”yı dindirmek için, çocukken bir salla geçtiği Drina Nehri üzerine bir köprü yaptırmayı düşünür (s. 28). Bu amaçla, güvendiği bir adamını; Âbid Ağa’yı görevlendirir. Âbid Ağa da adamlarını alarak bölgeye gelir ve yöre halkını angaryaya alarak inşaat çalışmalarını başlatır (ss. 29-34). Görüldüğü gibi tüm bu süreç boyunca kişiler (Sokullu, Sokullu’nun adamı Âbid Ağa ve Âbid Ağa’nın adamları) ön plandadır.

Gerçekten de modern öncesi dönemlerde devlet mekanizmaları pek çok durumda, tam da bu şekilde işlerler. Yüzyıllar sonra modern bir örgütlenme ağına sahip bir devlet; Avusturya’nın kontrolü altında ise işler (örneğin köprü'nün restorasyonu) bambaşka bir biçimde gerçekleşir (ss. 221 vd.). Bir kişinin keyfi bir kararı neticesinde görevlendirdiği birinin, kendi adamlarıyla birlikte bölgeye gelişi değildir artık söz konusu olan. Zira bu devlet örgütlenmesinde kişiler değil; kurumsallık ön plandadır. Dolayısıyla köprü yapımında veya başka herhangi bir işte, kasaba sakinlerinin karşısında artık Âbid Ağa ya da başka herhangi bir kişi yoktur. Diğer bir ifadeyle, kasaba sakinlerinin karşı karşıya oldukları devlet görevlilerinin artık adları yoktur:

Asker olsun sivil olsun yeni idarecilerin çoğu yabancıydı. Halkı tanımıyordu. *Aslında bunlar önemsiz kişilerdi. Ama insan her adımda, büyük bir makinenin ufak çarkları olduğunu ve arkasında uzun bir sıra halinde daha güçlü insanlarla daha büyük kuruluşlar bulunduğunu hissediyordu.* Bu onlara kişiliklerini çok aşan bir otorite ile insanın önünde kolayca boyun eğdiği sihirli bir sözügeçerlik veriyordu (s. 186; vurgular yazara ait).

Öte yandan modern dönemde, devlet örgütlerinin serpilerek genişlemesi neticesinde, egemenlikleri altında bulundukları bölgelerde topluma müdahale olanakları da artar. Modern devlet, topluma çok daha yoğun bir biçimde müdahale edebilen bir örgütlenmedir. Dolayısıyla toplum ile devlet arasındaki ilişkiler artık, çok daha yoğun ve kesintisiz bir nitelik kazanır:

[Avusturyalılara dair] [k]asabalıları en çok şaşırtan sayıları değil, akıl sır ermeyen planları, yorulmak bilmeyen çalışmaları ve bu işlerde gösterdikleri direnişti. Ne bir dakika rahat duruyor... Ne de kimseyi rahat bırakıyorlardı. Görünmeyen, ama her gün kendini biraz daha hissettiren kanun, düzen ve yönetmeliklerden ördükleri ağına içine, insanı, hayvanı ve eşyasıyla, bütün hayatı almak ve etrafta ne varsa hepsini değiştirmek istiyorlardı. Sanki şehrin dış görünüşünden başka insanların da gelenek ve göreneklerini, beşikten mezara kadar her şeyi altüst etmek niyetindeydiler (s. 144).

Boş arsaları ölçüyorlar, ormandaki ağaçları işaretliyor, su borularını, lağımları kontrol ediyor, ineklerin, atların dişlerini muayene ediyor, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin doğru olup olmadığına bakıyor,¹⁹ halkın ne gibi hastalıklardan şikâyetçi olduğunu soruyor, meyve ağaçlarının cinsini öğrenmek istiyorlardı [...] Sonra birden bütün bu çalışmaların arkası, sanki olmamış gibi kesiliyordu. Ama birkaç ay, hatta kimi zaman bir yıl sonra, halk bunu unutmaya başladığı sırada bütün bu saçmalıklar birden manalanıveriyordu. Mahalle muhtarları belediyeye çağırılıyor, onlara ormandaki ağaçların kesimi, tiftüse karşı yapılacak savaş, meyve ve yemiş satma usulü, hayvanlar için geçiş tezkereleri üzerine yönetmelikler veriyorlardı. Böylece her gün ortaya yeni bir düzen, yeni bir usul çıkıyordu. Her tüzük ile de herkes, özgürlüğünün bir dereceye kadar sınırlandığını, yükümlülüğünün çoğaldığını görüyordu (ss. 144-145).

¹⁹ Gerçekten de Osmanlı döneminde ağırlık ve uzunluk ölçüleri standart değildi. Ölçülerin, ülkenin her yerinde aynı niceliklere sabitlenmesi, Türkiye’de, 1931 yılında çıkarılan Ölçüler Kanunu’yla gerçekleşecektir. Şener’in (2015, s. 269) aktardığına göre, bu tarihten önce aynı ölçü; örneğin 1 arşın, Urfa’da 70, Bafra’da 76, Beyşehir’de 65, Çorum ve Çankırı’da 68,5, Kayseri’de ise 67 cm’e tekabül etmekteydi.

Modern dönemde devletlerin topluma müdahalelerinin çok daha yoğun bir hâle gelmesinin mutlak bir koşulu, yönetenlerin, yönetilenlere ve yönettikleri ülkeye dair sahip oldukları bilgi birikiminin genişlemesi ve bu bilgilerin sistematik bir biçimde toplanıyor olmasıdır. Bu bilgiler, yukarıdaki alıntılarda sıralanan; boş arsaların miktarı, bir bölgede hangi hastalıkların mevcut olduğu vb. verilerin yanında, bir bölgenin nüfusu, o nüfusun yaş, cinsiyet, inanç vb. nitelikler açısından ağılımı vb. verileri de içermelidir.²⁰ Nitekim romanda aktarıldığına göre, Avusturya işgalinin ilk yıllarında derhal Vişegradlıların evleri sayılır, numaralandırılır ve nüfus sayımı yapılır (s. 164). Ve devlete bu bilgileri vermeleri, Vişegradlılara zorunlu askerlik görevi olarak geri döner (s. 164).²¹

Modern dönemde devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin dönüşümü, elbette vergi toplama süreçlerini de etkilemiştir. Önceki dönemde; yani parasal sermayenin yaygın olmadığı Ortaçağ'da vergiler, çoğunlukla aynı olarak verilmekteydi (Şenel, 2004, s. 214). Yani vergi, para olarak değil; üretilen ürünün bir bölümünün egemenlere teslim edilmesi şeklinde ödenirdi. Doğaldır ki bu işlem, vergi toplanmasına ilişkin günümüzdeki uygulamalara kıyasla çok daha istikrarsız, vergi toplayıcıları ile mükellefleri doğrudan karşı karşıya getiren ve yeri geldiğinde fizikî zorlamaları da gerektiren bir uygulamaydı. Ayrıca modern öncesi dönemde yönetilenlerin, yönetenlere karşı çeşitli angarya yükümlülükleri de bulunmaktaydı (Şenel, 2004, s. 214). Yönetilenler, sadece ürettikleri ürünlerin bir kısmını teslim etmekle değil; egemenlerinin talep ettiği ve bedenlerini çalıştırmaları gerektiren işleri de yerine getirmek zorundaydılar.

Ortaçağ uygarlıklarında vergi toplama süreçlerine ilişkin bu genel bilgiler, Klasik Dönem Osmanlı toplumu için de büyük oranda geçerlidir. Örneğin çok temel bir vergi olan öşür vergisi, üretilen ürünün onda birinin teslim edilmesi şeklinde ödenirdi (Timur, 2010, ss. 208-209). Ayrıca Osmanlı'da da yönetilenlerin (reayanın) angarya yükümlülükleri bulunmaktaydı. Bu yükümlülüklerin en yaygınları, reayanın, sipahisinin mahsulünü taşıması, ambarlaması ve en yakın pazara nakletmesiydi (Oyan, 2016, ss. 72-73). Osmanlı kanunnameleri bu yükümlülükleri resmen tanımış ve hatta bunlara dair çeşitli kısıtlamalar da belirlemişti. Angarya yükümlülüklerinin bir diğer yaygın biçimi ise, camii, yol, köprü vb. yapıların inşası için, o bölgede yaşayanlara zorunlu çalışma mükellefiyeti getirilmesiydi (Oyan, 2016, ss. 122-123).

Drina Köprüsü romanında da modern-öncesi devletlerin vergi toplama usullerine ilişkin bu temel özelliklerinden bazıları, XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti özelinde kurgulanmıştır. Örneğin, *Drina Köprüsü*'nün inşası sırasında Vişegradlılar angaryaya alınmışlardır.²² Romanda, Osmanlı egemenliğinin anlatıldığı kısımlarda, başlıca vergilerin nasıl ödendiğine ilişkin başka bir açıklama mevcut değildir. Ancak romanın ilerleyen bölümlerinde, vergi toplama meselesinde Osmanlı'nın karşısına yine Avusturya Devleti çıkarılır ve Avusturya'nın vergileri nasıl topladığı aktarılırken, Osmanlı dönemiyle karşılaştırma yapılır:

Yeni devlet, iyi bir idare sistemiyle, insanların cebinden Osmanlı idaresinin zorla çektiğini, acısız ve kimseyi sarsmadan çekip alıyordu. O kadar ki, halk ödediği vergilerin, yükümlülüğünün belki farkında bile olmuyordu. Böylece Avusturyalılar Osmanlılar zamanından daha fazla para çekiyor, ama bunu daha kolay, daha çabuk ve daha emin bir biçimde yapıyorlardı (s. 188).

Ekleme gerekir ki, yazar burada belki bilinçli biçimde, belki de hiç farkında olmayarak Osmanlıların vergi toplama konusundaki kronik problemlerini de isabetli biçimde aksettirmektedir. Osmanlı'da vergilerin etkin biçimde toplanabilmesi sadece, Celâlî İsyânlarıyla klasik düzenin büyük bir sarsıntı geçirdiği XVI. yüzyılın ikinci yarısında değil; XIX. yüzyılda dahi hâlâ önemli bir sorun teşkil etmekteydi. 1839 yılında, vergilerin merkezden gönderilen memurlar aracılığıyla toplanmasına ve böylelikle çok daha etkin bir merkezî işleyişin mümkün kılınmasına yönelik bir düzenleme yapılmışsa da bu çaba, güçlü bir dirençle karşılaşmış ve 1842'de geri adım atılmak zorunda kalınmıştı (Oyan, 2016, s. 296). Romanda Avusturyalıların yaptığı söylenen ve modern dönem devletlerine özgü olan şey aslında, tam da bu;

²⁰ Osmanlı'da ilk nüfus sayımı, 1831-1838 yılları arasında yapılmıştır (Zürcher, 2000, s. 69).

²¹ Modernleşme sürecinde Osmanlı'da da gayrimüslim tebaanın askere alınması meselesi daha Tanzimat Fermanı'nda gündeme gelmiştir. Ancak Jön Türk Devrimi'ne kadar bu konuda neredeyse hiç mesafe kat edilememiştir (Hacısalihioğlu, 2018, s. 187).

²² Gerçi romanda bu işlemin, Sokullu Mehmet Paşa'nın bilgisinin dışında ve onun isteklerine karşı gelinerek gerçekleştirildiği aktarılmaktadır (s. 65). Ancak romanda angarya, tebaanın ilk kez işittiği, şaşkınlıkla karşıladığı yepyeni bir vergi türü gibi de kurgulanmaz.

Osmanlıların yapmayı planlayıp da başarısız oldukları ve yeni doğacak devlete; yani Türkiye Cumhuriyeti'ne miras bıraktıkları bir girişimdir.

Sonuç

Romanlar, tarihî olayların ve süreçlerin düşüncede yeniden üretilebilmesinde çok önemli katkılar sağlayabilmektedirler. Geçmiş devirlerde yaşayan insanların duygularını, düşüncelerini, korkularını ve özlemlerini bugün en canlı, en gerçekçi biçimde duyumsamamızı sağlayabilirler. Bu açıdan, nitelikli bir tarihî roman bazen, çoktan geride bırakılmış zamanların ruhunu okuyucuya aksettirebilmede, yığınla bilimsel çalışmadan daha etkili olabilmektedir.

Drina Köprüsü ise araştırmacılara ve okuyuculara sadece bunu sağlamakla kalmaz; yazarının kullandığı geniş tarihsel malzemeyle adeta bir tarih belgeseli hüviyetine bürünür. Tam da bu nedendir ki, söz konusu romanın, bilimsel çalışmaları destekleyici bir biçimde ve hatta pedagojik amaçlarla dahi kullanılması mümkün hâle gelmektedir. Dahası, Andriç'in, bir kentin yaklaşık 350 yıllık toplumsal tarihini çok boyutlu bir biçimde betimlemesi, söz konusu romanın farklı araştırma alanlarına dâhil edilmesine de olanak sağlamaktadır. Söz gelimi Osmanlı'da vakıf kurumunun nasıl işlediğini ya da XIX. yüzyılda insanların hangi mekanizmalarla siyasal süreçlere dâhil olabildiğini ya da sözlü edebiyat ürünlerinin nasıl oluştuğunu açıklamada ve anlatmada bu roman, son derece kullanışlıdır. Bununla birlikte, *Drina Köprüsü* romanından daha ziyade, milliyetçilik ve kimlik eksenli tartışmalarda istifade edilmeye çalışılmış; sosyolojik anlamda romanın sunduğu zengin içerik, Balkanlardaki savaşların ve kıyımların gürültüsünde, çok geri planda kalmış gibidir.

Bu makalede ise *Drina Köprüsü*, pre-modern/pre-kapitalist toplumların modern/kapitalist toplumlara geçiş sürecinde yaşadığı dönüşümün çeşitli izleklerini bir kasaba özelinde izlemek amacıyla kullanıldı. Çalışma boyunca gösterilmeye çalışıldığı üzere, modernleşme/kapitalistleşme süreçlerine dair Andriç'in aktardıkları, kabaca üç temel başlıkta toplanabilmektedir. Belirtmek gerekir ki, bu üç ayrı başlıkta tasniflenen gelişmeler elbette, somut gerçeklikte birbirlerinden yalıtık sahalarda cereyan etmemişlerdir. Dolayısıyla burada yapılan bölümlenme, somut hayatta iç içe geçen ve birbirlerini karşılıklı olarak besleyen dinamiklerin düşüncede yalıtılması ve böylelikle anlatımın kolaylaştırılması amaçlıdır. Bu açıdan, bir bölümde ele alınan herhangi bir gelişmenin, diğer bir bölümde ele alınan başka bir gelişmeyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilendirilmesi de elbette mümkündür. Ancak bu üç başlık, modernleşme/kapitalistleşme sürecinde evrensel düzeyde yaşanan temel bazı dönüşümleri ana hatlarıyla ve derli toplu bir biçimde yansıtabilmektedir.

Bunlardan biri, ideolojik düzeyde gerçekleşen dönüşümlerdir. XIX. yüzyılda, tıpkı dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Vişegrad da modern siyasi ideolojilerin (en yoğun olarak da milliyetçiliğin) ortaya çıkışına ve toplumun giderek politize oluşuna tanıklık etmiştir. Eğitimin genelleşmesi, lise ve üniversite eğitimleri için kent dışına çıkan gençlerin kasabadakilerle teması ve gazete, dergi, kitap, broşür gibi ürünlerin yaygınlaşması, Vişegradlıların dünyayı bambaşka gözlüklerle görmesinde önemli bir rol oynamıştır. Böylelikle Vişegradlılar için bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya küçülmeye başlamış; başka bir ifadeyle, Vişegradlıların düşünce dünyaları, gözlerinin görebildiği sınırlardan ve atadan kalma geleneksel bilgi birikiminden ötelere taşmaya başlamıştır. Öte yandan, modernitenin beraberinde getirdiği rasyonelleşme sürecine de romanın çeşitli kısımlarında parmak basılmıştır. Bilhassa da işlerini rivayetlere, adetlere, atadan kalma bilgilere göre değil de bilimle ve hesap-kitap yaparak gören Avusturyalı mühendis ve teknisyenler, romanda, kasabalıların karşısına modernitenin temsilcileri olarak çıkmışlardır.

İktisadi açıdan ise yine XIX. yüzyılda, meta üretiminin ve parasal sermayenin yaygınlaşması, toplumsal işbölümünün çeşitlenişi, tüketim kalıplarının değişimi gibi gelişmeler, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal yaşama nüfuzunun romandaki en somut bazı göstergeleridir. Diğer yandan tüm bu gelişmelerin dolaysız sonuçları olarak; kapitalistleşme sürecinin beraberinde getirdiği umutlar, sınıf atlama beklentileri, bu üretim tarzının belirsizlikleri, bu nedenle yol açtığı toplumsal sorunlar ve burjuva değerlerin toplumda kök salması gibi gelişmeler de romanda, çok sarıh biçimde ve somut örneklerle ortaya konulmuştur. Kapitalist/modern dünyanın şekillenişinde çok kritik bir rol oynayan demiryollarının gelişimi olgusu ise romanın başkarakteri sayılabilecek Drina Köprüsü açısından tümüyle olumsuz sonuçlar doğurmuş; köprü,

yüzyıllardır taşıdığı stratejik önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Bununla birlikte, demiryolunun kente gelişi, -tıpkı yeryüzünün diğer bölgelerinde olduğu gibi- Vişegradlıların da mekânlar arasındaki hareketliliğini fevkalade arttırmıştır.

Modernleşme/kapitalistleşme sürecinde yaşanan dönüşümlere dair romandaki bir diğer temel izlek ise devlet organizasyonlarının ve devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin dönüşümüdür. Modern-öncesi dönem ile modern dönemde devlet organizasyonları ve işleyiş biçimleri arasındaki farklılıklar konusunda, bilhassa XVI. yüzyıldaki Osmanlı idaresi ile 1878'den itibaren bölgeyi kontrolü altına alan Avusturya idaresi, iki farklı kutbu teşkil etmektedir. Avusturya idaresinin bölgedeki memur kadrosu daha kalabalık; bölgeye ve halka dair sahip olduğu veriler çok daha fazla; halkla kurduğu temas ve toplumsal yaşama yönelik müdahaleleri de çok daha yoğun ve kesintisizdir. Bir diğer önemli farklılık ise Avusturya idaresi altında kurumsallığın ön plana çıkışı; yani devlet görevlileri ile halk arasındaki ilişkilerin gayrişahsi bir nitelik kazanışdır. Ve tüm bu aktarılanlar, uygarlık tarihinde modern dönemde devlet örgütlerinin geçirdikleri metaformozun en temel bazı özellikleridirler.

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda; *Drina Köprüsü*'nün, pre-modern/pre-kapitalist çağdan modern/kapitalist çağa geçiş sürecinde uygarlığın karşı karşıya olduğu temel bazı dönüşümleri muazzam bir biçimde yansıttığı söylenebilir. Bu açıdan roman, -sosyal bilimcilere sunduğu diğer olanaklar bir yana- adeta bir uygarlık tarihi belgeseli niteliği taşımakta; 'bütün'ün (modernleşme/kapitalistleşme sürecinde insanlığın yaşadığı büyük dönüşümün) bilgisini, 'parça'da (Vişegrad'ın tarihi üzerinden) izlemeyi olanaklı kılmaktadır.

Kaynakça

- Alangu, T. (2017). Gün batarken ve İvo Andriç üzerine [önsöz]. Andriç, İ., *Travnik Günlüğü* içinde (s. 7-13). İstanbul: İletişim.
- Andriç, İ. (2017). *Travnik Günlüğü* (T. Alangu, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Andriç, İ. (2019). *Drina Köprüsü* (H. Â. Ediz ve N. Müstakimoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Aytekin, E. A. (2015). Kuruluşundan 18. yüzyıla dek Osmanlı İmparatorluğu: başlangıç nağmesi. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu (Haz.), *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat* içinde (s. 11-38). İstanbul: Yordam.
- Beaud, M. (2015). *Kapitalizmin tarihi: 1500-2010* (F. Başkaya, Çev.). İstanbul: Yordam.
- Bora, T. ve Cantek, L. (2009). Köşe yazarlığındaki değişim ve politik düşünce vasatı: şu köşeden bu köşeye. T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasal düşünce - cilt 9: dönemler ve zihniyetler* içinde (s. 879-901). İstanbul: İletişim.
- Çulhaoğlu, M. (2002). *Doğruda durmanın felsefesi: seçme yazılar: 1970-2000 (Cilt: 2)*. İstanbul: YGS.
- Demir, M. (2016). İvo Andriç'in Drina Köprüsü adlı romanında Osmanlı algısına genel bir bakış. *Avrasya etüdleri*, 50 (2), 453-470.
- Dilber, Y. (2015, 1 Temmuz). İvo Andriç ve eserlerinde Türk imajı. <https://www.bosnahersek.ba/ivo-andric-ve-eserlerinde-turk-imaji/> adresinden erişildi.
- Faroqhi, S. (2010). *Osmanlı kültürü ve gündelik yaşam: Ortaçağ'dan yirminci yüzyıla* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Habermas, J. (2004). Kamusal alan (M. Özbek, Çev.). M. Özbek (Ed.), *Kamusal alan* içinde (s. 95-102). İstanbul: Hil.
- Hacısalihoğlu, M. (2018). İttihadçıların 'kültür kavgası': Bulgar Eksarhlığı ve okul meselesi. *Sultan V. Mehmed Reşad ve dönemi* içinde (s. 184-203). İstanbul: TBMM Millî Saraylar.
- Hobsbawm, E. (2005). *Devrim çağı: 1789-1848* (B. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost.
- Hobsbawm, E. (2012). *Sermaye çağı: 1848-1875* (M. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost.
- Jesenkovic, A. S. (2016, 18 Ekim). Drina Köprüsü'nden at(ıl)malar, *Gerçek hayat*. <http://www.gercek hayat.com.tr/saraybosnadan-notlar/drina-koprusunden-atilmalar/> adresinden erişildi.
- Kaya, M. (2014). Drina Köprüsü ve El Greko'ya Mektuplar romanlarında 'öteki' Türkler, Müslümanlar. *Hürriyet Gösteri*, 313, 90-110.
- Latiç, C. (2019, 13 Şubat). Balkanların bitmeyen İvo Andriç kavgası (A. O. Baykuş, Çev.). *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/balkanlarin-bitmeyen-ivo-andric-kavgasi-1391160> adresinden erişildi.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisites of democracy: economic development and political legitimacy. *The American Political Science Review*, 53 (1), 69-105.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam.
- Özcan, R. (2010). "Köprüden akan tarih": İvo Andriç'in Drina Köprüsü adlı romanında Osmanlı. *Hikmet* (16), 47-66.

- Pars, M. (2004). *Makedon ve Sırp romanlarında Türkler ve Türk izleri*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Savran, S. (2011). *Kod adı küreselleşme: 21. yüzyılda emperyalizm*. İstanbul: Yordam.
- Şenel, A. (2004). *Siyasal düşünceler tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Şener, M. (2015). Burjuva uygarlığının peşinde: 1923-1945. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu (Haz.), *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat içinde* (s. 195-339). İstanbul: Yordam.
- Taşkıran, M. S. (2014, 12 Ağustos). Vişegrad / Bosna Hersek: Drina Köprüsü. *Atlas*, 257. <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/doga-cografya-haberleri/visegrad-bosna-hersek-drina-koprusu.html> adresinden erişildi.
- Timur, T. (2010). *Osmanlı toplumsal düzeni*. Ankara: İmge.
- Wood, E. M. (2006). *Sermaye imparatorluğu* (S. Oğuz, Çev.). Ankara: Epos.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Y. S. Gönen, Çev.). İstanbul: İletişim.